

Michał Proksa*, Monika Zub**

Elementy architektoniczne i konstrukcyjne oraz wyposażenie wnętrza kościoła w Komarowie-Osadle koło Zamościa

Architectonic and construction elements and interior decoration in the church in Komarow-Osada near Zamość

Słowa kluczowe: neoromanizm, historyzm, architektura sakralna

Key words: neo-Romanesque, historicism, church architecture

1. WPROWADZENIE

Jeden z niewielu kościołów neoromańskich z rejonu Zamościa, w Komarowie-Osadle, nie doczekał się dotąd zbyt bogatej literatury. Najobszerniejszy zestaw informacji dotyczących świątyni zbiera nieukończona – jak deklarują autorzy – monografia Renaty i Henryka Kulików [4], a główną zaletą tej rozprawy jest zgromadzenie dużej liczby danych historycznych związanych z dziejami inwestycji i historią parafii, jednak informacje o architekturze świątyni są tam dość skromne. Obiekt został wymieniony w spisie zabytków woj. zamojskiego [2], a także w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* [1], gdzie jednak opisane zostało głównie jego wyposażenie ruchome. Świątynię wzmiankują ponadto popularne wydawnictwa o charakterze ogólnym i przewodnikowym [10]. Bieżące prace remontowo-konserwatorskie prowadzone na terenie obiektu i w jego sąsiedztwie pozostawiły sprawozdania z wykonywanych czynności – wymienimy tu dokumentację K. Skotak [9] przechowywaną w archiwum zamojskiej delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie. Szczegółowe relacje (wraz z dokumentacją fotograficzną) opisujące zakres prac konserwatorskich prowadzonych w kościele w ostatnich latach znajdują się także na stronie internetowej parafii [8]. Podstawowe informacje o świątyni zebrała natomiast Grażyna Michalska w karcie ewidencyjnej zabytku (tzw. białej karcie) [6].

1. INTRODUCTION

One of few neo-Romanesque churches in the region of Zamość, in Komarow-Osada, has not been often described so far. The most information concerning the church can be found in the incomplete – according to the authors – monograph by Renata and Henryk Kulik [4], and the main advantage of that work is accumulating much historical data connected to the history of the investment and of the parish, but information about the architecture of the church is rather modest. The object was mentioned in the list of monuments of the Zamość Voivodeship [2], as well as in the *Catalogue of Art Monuments in Poland* [1] where, however, mainly its furnishings were described. The church has also been mentioned in popular guides and general publications [10]. Current renovation and conservation work carried out in the object and its surroundings has been recorded in reports – let us mention here the documentation prepared by K. Skotak [9] kept in the archive of the Zamość branch of the Voivodeship Monument Protection Office in Lublin. Detailed accounts (with photographic documentation) describing the range of conservation work conducted in the church in recent years can also be found on the Internet website of the parish [8]. Basic information about the church was compiled by Grażyna Michalska on the record card of the historic object (so called white card) [6].

* dr hab., prof. PRz, Politechnika Rzeszowska, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury

** dr, Politechnika Rzeszowska

* dr hab., prof. RUT, Rzeszow University of Technology, Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture

** dr, Rzeszow University of Technology

Cytowanie / Citation: Proksa M., Zub M. Architectonic and construction elements and interior decoration in the church in Komarow-Osada near Zamość. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;55:75-85

Otrzymano / Received: 12.07.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 27.07.2018

doi:10.17425/WK55KOMAROW

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Autorzy niniejszego artykułu poczynili własne obserwacje, wykonując przy okazji obszerną dokumentację fotograficzną obiektu. Zasadniczym wynikiem tych obserwacji są zdecydowane wątpliwości co do poprawności tezy podkreślającej neogotyckie wartości świątyni, zaakcentowanej zarówno w białej karcie [6], jak i wcześniej – w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* [1], powielane też we wzmiankach o charakterze popularnonaukowym i popularyzującym. Abstrahując od proporcji budowli (z podobnymi spotykamy się w dziesiątkach obiektów) kościół ten będziemy zaliczać do grupy budowli neoromańskich, zresztą już w spisie inwentarza kościelnego dokonanego przez księdza Józefa Mastalerza w 1922 roku znalazło się wyraźne podkreślenie, że kościół jest „zbudowany w stylu romańskim” [4, s. 156]. Przedstawione tu omówienie architektury kościoła będzie więc miało równocześnie charakter analizy zmierzającej do weryfikacji jego cech stylistycznych.

2. HISTORIA PARAFII I KOŚCIOŁA

Parafię w Komarowie (dawniej: Komorowie) erygowano w 1772 roku z inicjatywy starosty tyszowieckiego Jana Miera, ale wcześniej, od 1752 roku, istniała tu drewniana kaplica, na miejscu której w 1765 roku postawiono drewniany kościół [7], być może należący do parafii Łabunie, co chyba potwierdza informacja z 1785 roku określająca ten kościół jako filialny [7]. Zapewne w latach 1772–1785 Komarów stracił status parafii i miejscowość wróciła (?) do pierwotnej przynależności kościelnej, do Łabuń. Drewniany kościół w Łabuniach ufundował właściciel miejscowości Adam Oleśnicki w 1435 roku, wtedy erygowano tam parafię, a Komarów został do niej włączony [3, 5]. Ponownego ustanowienia parafii w Komarowie dokonał biskup Franciszek Jaczewski w 1905 roku [1, s. 21], a pierwszym wikariuszem został ksiądz Franciszek Furmanik. W roku 1918 biskup lubelski Marian Leon Fulman po raz kolejny erygował parafię komarowską [4, s. 27], rozpoczął się wówczas nowy etap w dziejach miejscowości i parafii.

3. CHARAKTERYSTYKA ARCHITEKTONICZNA OBIEKTU

Murowany kościół pw. Świętej Trójcy zbudowano w latach 1908–1911 (niektóre źródła podają daty budowy 1904–1911 [7]) wg projektu Kazimierza Skórewicza [6], choć katalog duchowieństwa z 1915 roku określa go jako drewniany [4, s. 26]. Poświęcenia nowo zbudowanego kościoła w Komarowie-Osady dokonał 11 listopada 1911 roku ksiądz Julian Bogutyn, administrator parafii Tomaszów i dziekan tomaszowski, za zgodą biskupa lubelskiego Franciszka Jaczewskiego [4, s. 22]. W czasie I wojny światowej budynek nie uległ zniszczeniu, spalona została tylko biblioteka [4, s. 27]. Świątynię, usytuowaną na wyraźnym wzniesieniu stanowiącym punkt widokowy miejscowości i okolic, ogrodzono ceglany murem przykrytym betonowym fartuchem, z ceglanymi słupkami, z bramami od fasady i od wscho-

The authors of this article made their own observations and collected extensive photographic documentation of the object. The basic consequences of those observations are serious doubts concerning the correctness of the assumption highlighting the neo-Gothic values of the church, emphasised both in the white card [6] and before – in the *Catalogue of Art Monuments in Poland* [1], also repeated in popularising texts or scientific for the general public. Leaving aside the proportions of the building (similar ones can be encountered in dozens of objects), we will list the church among neo-Romanesque buildings; even in the church inventory made by reverend Józef Mastalerz in the year 1922 it is clearly emphasised that the church was “built in the Romanesque style” [4, p. 156]. Therefore, the description of the church architecture presented here will also be and analysis aimed at verifying its stylistic features.

2. HISTORY OF PARISH AND CHURCH

The parish in Komarow (previously: Komorow) was established in 1772 by the initiative of the ‘starost’ of Tyszowce, Jan Mier, although earlier, since 1752, a wooden chapel stood here which in 1765 was replaced with a wooden church [7], probably belonging to the Łabunie parish, which seems to be confirmed by information from 1785 describing the church as subsidiary [7]. Possibly within the years 1772–1785, Komarów lost its parish status and the village returned (?) to its original church affiliation, to Łabunie. The wooden church in Łabunie was founded by the village owner, Adam Oleśnicki, in 1435; then a parish was established there in which Komarów was included [3, 5]. The parish in Komarow was re-established by Bishop Franciszek Jaczewski in the year 1905 [1, p. 21], and the first vicar was reverend Franciszek Furmanik. In the year 1918, bishop of Lublin, Marian Leon Fulman, once again established the parish in Komarow [4, p. 27], which started a new stage in the history of the village and the parish.

3. ARCHITECTONIC CHARACTERISTICS OF THE OBJECT

The masonry church dedicated to the Holy Trinity was built in the years 1908–1911 (some sources claim 1904–1911 [7]) according to the design by Kazimierz Skórewicz [6], although in the clergy catalogue from 1915 it is described as wooden [4, p. 26]. The newly built church in Komarow-Osada was consecrated on November 11, 1911 by reverend Julian Bogutyn, administrator of the Tomaszów parish and the dean of Tomaszow, by the permission of Bishop of Lublin, Franciszek Jaczewski [4, p. 22]. During World War I the building was not destroyed, only the library was burnt down [4, p. 27]. The church, situated on a hill constituting a viewing point for the village and the area, was surrounded with a brick wall covered by a concrete apron flashing, with brick posts, and gates from the facade and from the east. On the north side the building is surrounded by

du. Od północy budowlę opasano kutym ogrodzeniem metalowym ustawionym między ceglanymi słupkami, a niektóre słupki nakryto betonowymi czterospadowymi daszkami. Do świątyni prowadzą długie murowane schody, a od południowego wschodu do placu kościelnego przylega cmentarz.

Kościół, co już wyżej zaakcentowaliśmy, nosi wyraźne cechy neoromańskie. Potwierdzają to m.in. półokrągłe zamknięcia przepruć okiennych i arkad wewnętrznych oraz sklepienia krzyżowe mające starą i długą tradycję, zaś występujące tu również sklepienia kolebkowe z lunetami można raczej łączyć z elementami barokowymi. Zbudowano go jako pseudohalę, a spotykanego w niektórych źródłach określenia pseudobazylika [6] nie możemy w tym przypadku uznać za poprawne. Na przełomie XIX i XX wieku w architekturze sakralnej wykorzystywano kilka modeli ukształtowania bryły świątyni. Najprostszym jest jednonawowa sala z prezbiterium równym bądź niższym od korpusu, zamkniętym najczęściej trójbocznie, rzadziej pięciobocznie lub prosto, a w świątyniach o przeważających cechach neoromańskich lub neobarokowych również absydalnie. Kolejnym rodzajem są kościoły bazylikowe o starej genezie. Wyróżniamy tu dwa ich typy. Klasyczną bazylikę kryją dwa rodzaje dachów – nad nawą główną, zawsze wyższą od naw bocznych, zakłada się dach dwuspadowy (siodłowy), a nad bocznymi dachy pulpityowe. Jej cechą wyróżniającą są przeprucia okienne w długich ścianach nawy głównej, ulokowane nad pulpityowymi dachami naw bocznych, doświetlające najważniejszą część świątyni prowadzącą do prezbiterium, w którym umieszczone jest tabernakulum; świątynię dodatkowo doświetlają otwory okienne umieszczone w elewacjach naw bocznych i prezbiterium. Prezbiterium – jak przy kościołach salowych – wysokością dostosowane jest do wysokości kalenicy nawy głównej bądź obniżone w stosunku do korpusu; zamknięcie prezbiterium jest analogiczne jak przy salach, zaś jego szerokość równa się szerokości nawy głównej, która rzadko jest szersza lub węższa (zwykle o grubość muru). Pseudobazyliki kształtowane w sposób podobny, ale cechą wyróżniającą jest tu niska ściana nawy głównej nad dachami pulpityowymi naw bocznych, co uniemożliwia założenie przepruć okiennych doświetlających bezpośrednio nawę główną; wewnątrz doświetlane jest w tym wypadku jedynie przez otwory okienne w elewacjach naw bocznych i przepruciach prezbiterium. Kolejne rozwiązanie to budowle halowe. Świątynie te – o trzech lub (rzadziej) dwóch nawach – nakrywano wspólnym dachem dwuspadowym, zaś prezbiterium rozwiązywano podobnie jak przy salach i kościołach bazylikowych. Takie ukształtowanie bryły hal powoduje, że doświetlenie wnętrza świątyni dokonuje się przez otwory okienne w nawach bocznych (są one jaśniejsze od wnętrza nawy głównej) oraz w prezbiterium. Upodabnia to pod względem doświetlenia wnętrza pseudobazyliki i kościoły halowe, przy czym wśród tych drugich możemy wyróżnić dwa warianty: kościół halowy z nawami o równej wysokości oraz pseudohalę, która ma nawy boczne niższe od głównej.

a wrought iron railing spanned by brick posts, and some posts are covered with concrete hip roofs. Long masonry staircase leads to the church, and on the east side the church square adjoins the churchyard.

As we have emphasised above, the church shows distinct neo-Romanesque features. It is confirmed by e.g. semi-circular tops of window openings and interior arcades and the groin vaults with their long and old tradition; while the barrel vaults with lunettes that are also encountered here could rather be associated Baroque elements. The church was built as a pseudo-hall, and the term pseudo-basilica [6] mentioned in some sources cannot be regarded as appropriate in this case. At the turn of the 19th and 20th century, a few models of the shape of the church building were used in church architecture. The simplest is the one-nave hall with the chancel of equal height or lower than the main body, enclosed with three walls, or more rarely with five walls or one straight wall, and in churches with predominant neo-Romanesque or neo-Baroque features also enclosed with an apse. The next type is a basilica church of old provenance. There are two types here: the classic basilica is covered with two types of roofs – the gable (saddle) roof covers the main nave, always higher than the side aisles which are covered by pulpit roofs. Its distinctive features are window openings in the long walls of the main nave, situated above the pulpit roofs of the side aisles, illuminating the most important part of the church leading to the chancel where the tabernacle is located; the church is additionally illuminated by window openings in the elevations of the side aisles and the chancel. Like in aisleless churches – the height of the chancel is adjusted to the height of the ridge of the main nave or lowered in relation to the main body; the chancel is enclosed analogically to aisleless churches, and its width equals the width of the main nave which is rarely wider or narrower (by the thickness of the wall). Pseudo-basilicas were formed in a similar way, but the distinctive feature here is the low wall of the main nave above the pulpit roofs of the side aisles, which makes it impossible to introduce window openings to add direct light to the main nave; in this case the interior is lit only by windows in the elevations of the side aisles and openings in the chancel. Another solution is a hall church. Those churches – with three or (more rarely) two naves – were covered with a gable roof, and the chancel was designed like in aisleless or basilica churches. Because of such a shape of the hall church, its interior is illuminated by means of window openings in the side aisles (they are better lit than the main nave interior) and in the chancel. Thus, as far as interior illumination is concerned, pseudo-basilicas and hall churches are similar, but among the latter we can distinguish two variants: the hall church with naves of equal height, and the pseudo-hall that has the side aisles lower than the main nave. In both cases those three sections of the church are covered with the same gable (saddle) roofs.

The analysed church in Komarow-Osada (fig. 1) is a pseudo-hall with side aisles lower than the main nave, and not a pseudo-basilica, as some authors incorrectly

W obu przypadkach te trzy części świątyni nakrywają jednak wspólne dachy dwuspadowe (siodłowe).

Analizowany przez nas kościół w Komarowie-Osadzie (ryc. 1) jest pseudohalą o niższych od głównej nawach bocznych, nie zaś pseudobazyliką, jak niesłusznie chcą niektórzy autorzy [6]. Zbudowano go z cegły jako obiekt nieorientowany, z prezbiterium zwróconym na południe. Północną fasadę tworzy wysunięta z lica muru wieża flankowana przybudówkami mieszczącymi klatki schodowe komunikujące się z chórem muzycznym i wyższymi kondygnacjami wieży. Elewacje korpusu pozbawiono aneksów, natomiast po bokach zamkniętego prostą ścianą prezbiterium znajdują się dwie analogiczne zakrystie z dostępem z jego wnętrza i od zewnątrz. Bezpośrednio do prezbiterium przylega szeroki transept o prostych zamknięciach, a wewnętrzną komunikację z jego ramionami zapewniają podwójne arkady. Trójnawowy obiekt podzielono na trzy przęsła: w nawie głównej na planie leżących prostokątów, zaś w nawach bocznych na planie prostokątów stojących. Bryłę korpusu oszkarpowano rozszerzającymi się ku dołowi lizenami, które stanowią rodzaj przypór, a nakryto ją wspólnym dachem dwuspadowym o drewnianej konstrukcji krokwiowo-płatwiowej pokrytej blachą [6]. Dół elewacji tworzy ceglany cokół z pulpitem wąskim gzymsem, górą wieńczy ją koronujący profilowany gzymś kamiennie-ceglany, a między zakrępowaniami otworów okiennych (górną strefa lizen) umieszczono kamienne wkładki, które wzmacniają zdobnictwo i estetykę elewacji. Południową część korpusu tworzy trójkątny szczyt o wysuniętym z lica muru obramowaniu, zwieńczony kulą i krzyżem.

Jak już wyżej wspomnieliśmy, kościół jest nieorientowany, a prezbiterium ulokowano od południa. Ma ono plan prostokąta o jednym przęsle, a jego ścianę szczytową zamknięto prosto. W narożnikach oszkarpowano je rozszerzającymi się lizenami, pełniącymi funkcję przypór obejmujących obustronnie narożniki. Prezbiterium jest niższe od nawy głównej i szersze od niej o połowę średnicy kolumn międzynawowych, nakryto je dwuspadowym dachem krytym blachą, a czołową ścianę zwieńczono trójkątnym szczytem o obramowaniu wysuniętym z lica muru (ryc. 2). Wierzchołki trójkąta zostały wykonane z piaskowca, na jego szczycie ustawiono kamienny krzyż. Szczyt nad prezbiterium otrzymał bogatą dekorację. Wnętrze naczółka zdobią ceglane blendy w uskokowych rozglifieniach, powielające kształt trójkątnego szczytu, a w dwóch środkowych blendach występują szczytowe przeprucia okienne doświetlające strych nad prezbiterium.

Transept został już wyżej wzmiankowany, tu uzupełnimy tylko opis jego programu przestrzennego. Obejmuje pięć podwójnych przęseł. Na przecięciu naw dwa przęsła mają plan leżących prostokątów powielających przęsła korpusu kościoła, zaś boczne w ramionach dostały plan stojących prostokątów, ale różniących się od siebie rozmiarami. Podobnie jak czołowa ściana prezbiterium, zamknięcia transeptu zostały oszkarpowane rozszerzającymi się ku dołowi lizenami obejmującymi

claim [6]. It was built from brick as a non-oriented object, with the chancel facing the south. The north facade is the tower protruding from the wall face and flanked by annexes housing stairwells communicating with the choir gallery and the upper storeys of the tower. The elevations of the main body were deprived of annexes, but on the sides of the chancel enclosed with a straight wall there are two analogical sacristies with access to the chancel and outside. The chancel is directly adjoined to the wide transept enclosed with straight walls, and access to its arms is possible through double arcades. The three-nave object was divided into three spans: in the main nave on the plan of horizontal rectangles, while on the plan of vertical rectangles in the side aisles. The main body was buttressed with lizenes widening towards the bottom, and covered with one gable roof supported by the wooden rafter-and-purlin truss lined with steel sheets [6]. The lower part of the elevation consists of a brick base course with a narrow pulpit cornice, at the top there is a profiled stone-and-brick cornice, and between window openings (the upper section of lizenes) there are stone insets which highlight the decoration and aesthetics of the elevation. The south part of the main body is a triangular gable with the surround protruding from the wall, topped with a sphere and a cross.

As we have mentioned above, the church is not oriented, and the chancel is situated on the south side. It is laid on the plan of a rectangle with one span, and its gable wall is enclosed in a straight line. The corners were buttressed with widening lizenes serving as buttresses enclosing the corners on both sides. The chancel is lower than the main nave and wider by half the diameter of the columns separating the aisles, and is covered with a gable roof lined with steel sheets, and the front wall was topped with a triangular gable with its surround protruding from the wall (fig. 2). Vertices of the triangle were made from sandstone, and a stone cross was fitted on its top. The gable over the chancel is lavishly decorated. Inside the pediment is decorated with brick blind windows in stepped embrasures, repeating the shape of the triangular gable, and in the two middle blinds there are window slits illuminating the attic above the chancel.

The transept has already been mentioned, so here we add only the description of its spatial programme. It encompasses five double spans. At the nave crossing two spans are on the plan of horizontal rectangles repeating the spans of the main body of the church, while those in the arms are on the plan of vertical rectangles though differing in size. Like the front wall of the chancel, the walls enclosing the transept were buttressed with lizenes widening towards the bottom and enclosing corners on both sides, however one more lizene was added on the axis of the transept wall between two tall windows. The gable section of the front wall of the transept, enclosed in a straight line, was also decorated like the one in the chancel, but obelisks with stone statues were additionally introduced in the south corners. Ornaments on the transept elevation are the same as the decoration of the main body. At the bottom there runs a brick base course with

Ryc. 1. Ogólny widok obiektu (fot. M. Zub)
 Fig. 1. Overall view of the object (photo: M. Zub)

Ryc. 2. Widok od strony prezbiterium (fot. M. Zub)
 Fig. 2. View from the chancel (photo: M. Zub)

Ryc. 3. Elewacja boczna i wschodnie ramię transeptu (fot. M. Zub)
 Fig. 3. Side elevation and the east arm of the transept (photo: M. Zub)

Ryc. 4. Fasada (fot. M. Zub)
 Fig. 4. Façade (photo: M. Zub)

obustronnie narożniki, jednak dodano tu jeszcze lizene na osi ściany transeptu między dwoma wysokimi oknami. Prosto zamkniętą szczytową część ściany czołowej transeptu również udekorowano analogicznie do prezbiterialnej, ale w południowych narożnikach wprowadzono dodatkowo obeliski z kamiennymi posągami. Ornamentyka elewacji transeptu także nie różni się od dekoracji bryły świątyni. Dołem znajduje się ceglany cokół z pulpitym gzymsem, na bocznych ścianach koronujący profilowany gzymś kamiennie-ceglany, a kamienne wkładki uzupełniają wątki ornamentalne (ryc. 3). Dodajmy jeszcze, że transept został nakryty dwuspadowym dachem krytym blachą, z kalenicą prostopadłą do kalenicy głównej i nieznacznie od niej niższą.

Zanim omówimy przeprucia okienne, spróbujmy opisać fasadę (ryc. 4). Już powiedzieliśmy, że tworzy ją wysunięta z lica muru trójkondygnacyjna wieża

a pulpity cornice, the side walls are topped with a profiled stone-brick cornice, and stone insets complete the ornamental elements (fig. 3). Let us add that the transept was covered with a gable roof lined with steel sheets, with the ridge perpendicular to the main ridge but slightly lower.

Before we discuss window openings, let us describe the facade (fig. 4). It has already been mentioned that it is a three-storey tower protruding from the wall and flanked by two annexes constituting a continuation of the side aisles and covered by the same roof as the main body. The corners of the façade are enclosed with buttresses wide at the bottom and narrowing towards the top, then turning into low, massive obelisks covered with hip roofs lined with steel sheets. Beneath the obelisks, on the buttresses flanking the façade statues of angels were placed on cut out shelves: the one playing the lute on the east shelf (fig. 5), and the other playing the harp on the west

Ryc. 5. Posąg na półce wschodniej fasady (fot. M. Zub)

Fig. 5. Statue on the shelf of the east façade (photo: M. Zub)

Ryc. 6. Otwory okienne w nawie zachodniej (fot. M. Zub)

Fig. 6. Window openings in the west aisle (photo: M. Zub)

Ryc. 7. Sklepienie nawy głównej (fot. M. Zub)

Fig. 7. Vault of the main nave (photo: M. Zub)

Ryc. 8. Kolumny międzynawowe (fot. M. Zub)

Fig. 8. Columns between the naves (photo: M. Zub)

flankowana dwoma aneksami stanowiącymi przedłużenie naw bocznych i nakrytymi dachem wspólnym z dachem korpusu. Przy narożach fasady założono obejmujące je szkarpy, szerokie u podstawy i zwężające się ku górze, przechodzące w masywne, niskie obeliski nakryte czterosпадowymi daszkami krytymi blachą. Poniżej obelisków na szkarpach flankujących fasadę umieszczono na wyciętych półkach posągi aniołów grających na lutni – na półce wschodniej (ryc. 5) i na harfie – na półce zachodniej (G. Michalska błędnie podaje odwrotną lokalizację posągów [6]). Dołem przeparto prostokątne otwory drzwiowe, a nad nimi umieszczono ceglane blendy w również ceglanym

shelf (G. Michalska incorrectly gave the reversed location of the statues [6]). In the lower part rectangular door openings were cut out, with brick blinds in brick framing fitted above them. Above, there are very narrow and tall slit openings illuminating upper parts of tower localities. The main entrance to the church with double door and the full-arch fanlight was situated in the tower axis, in the stepped embrasure enclosed with a semi-circular frame. Above the entrance is a triangular wimperg in a triangular brick frame whose stone vertex is filled with a stone relief with the motif of the Holy Trinity, and above that there is a stained-glass oculus in a brick frame in which a simple brick cross was fitted. In the belfry section two tall,

obramieniu. Wyżej znajdują się bardzo wąskie, wysokie otwory szczelinowe doświetlające górne partie lokalności przywiezowych. Na osi wieży, w schodkowym rozglifieniu zamkniętym półkolistym ceglany obramieniem, umieszczono główne wejście do kościoła z dwuskrzydłowymi drzwiami i naświetlem o pełnym łuku. Nad nim dano trójkątną wimpergę w ceglany trójkątnym obramieniu o kamiennym wierzchołku, wypełnioną kamienną płaskorzeźbą z motywem Trójcy Świętej, zaś powyżej – witrażowy okulus w obramieniu ceglany, w którym umieszczono ceglany prosty krzyż. W partii dzwonnicy przepruto dwa wysokie, wąskie okna o zamknięciach półkolistych, umieszczając je w głębokich wnękach, które poniżej okien przechodzą w wypływające się blendy o szerokości wnęk okiennych. Obramienie okien tworzy rodzaj podwójnych blend – element powtarzający się przy oprawach innych otworów okiennych tej świątyni. Podobne otwory przepruto na wszystkich elewacjach wieży, ale ze względu na obecność dachu są tam krótsze. Górną część wieży tworzy profilowany gzyms ceglany, który umieszczono nad wąskim kamiennym pasem, pod którym z kolei znajdują się po cztery niskie okna o pełnym łuku z ukośnymi parapetami pokrytymi blachą. Wieżę nakrywa dwukondygnacyjny iglicowy hełm zwieńczony krzyżem i kulą.

Projektant dość jednolicie ukształtował otwory okienne. W nawach bocznych (w kreacji halowej i pseudobazylikowej nawy główne nie posiadają otworów okiennych) osadził wysokie okna o półkolistych zamknięciach ujęte lizenami, od góry ozdobił je ceglany obramieniami, a całość tworzy rodzaj blend, z prostymi kamiennymi parapetami pokrytymi blachą (ryc. 6). Podobnie zostały ukształtowane okna na czołowych ścianach transeptu, osadzone w schodkowym rozglifieniu, przedzielone lizeną, z kamiennymi parapetami krytymi blachą. W ścianie szczytowej prezbiterium Kazimierz Skórewicz umieścił okulus, a pod nim prostokątną niszę, zaś w górnej części ścian bocznych – rząd przepruć okiennych o półkolistych zamknięciach, w obramieniach ceglanych nad łukiem, z ukośnymi parapetami krytymi blachą. Przy dwóch południowych otworach na obu ścianach bocznych znajdują się podokienniki w postaci prostokątnych nisz.

Kończąc opis bryły poświęćmy trochę miejsca przybudówkom zakrystyjnym. Mają one plan czworoboku, a nakryto je pulpity dachami krytymi blachą. Dostęp do nich prowadzi przez prostokątne drzwi przeprute w ich ścianach – odpowiednio wschodniej i zachodniej. Nad drzwiami umieszczono wnęki zamknięte łukiem i obramione cegłą, a obok, w kierunku południowym, umieszczono na ścianach kolejne wnęki, dłuższe, ale podobnie ukształtowane. Ściany wschodnią i zachodnią obu zakrystii wieńczy kamienny gzyms, zaś ściany południowe – wysunięte ceglane obramowanie, w którym przepruto trzy otwory na jednej osi. Są to – od góry – otwór szczelinowy, półkole zamknięte w obramieniu oraz prostokątny. Kończąc opis przybudówek dodajmy, że na ścianach wschodniej i zachodniej pod kamiennym

narrow windows were cut out with semi-circular tops, which were set in deep niches that below the windows turn into shallower blinds as wide as the window niches. The window frames make a kind of double blinds – an element repeated in other window frames in the church. Similar openings were cut out in all elevations of the tower but they are shorter there because of the presence of the roof. The upper section of the tower has a profiled brick cornice located above a narrow stone strip below which, on each side, there are four low windows with full arches and diagonal sills lined with steel sheets. The tower is covered with a two-storey spire-like roof topped with a sphere and a cross.

The architect designed fairly uniform window openings. In the side aisles (in hall churches and pseudo-basilicas the main nave did not have window openings) he cut out tall windows with semi-circular tops framed with lizenas, decorated them with brick frames at the top, and made the whole create a kind of blinds with simple stone window sills lined with steel sheets (fig. 6). The windows in the front walls of the transept were similarly shaped and set in a stepped embrasure separated by a lizene, with stone window sills lined with steel sheets. In the gable wall of the chancel Kazimierz Skórewicz designed an ocululus with a rectangular niche below it, while in the upper section of side walls – a row of window openings with semi-circular tops, brick frames above the arch, and slanting window sills lined with steel sheets. By two southern openings in both side walls there are rectangular niches beneath the windows.

Ryc. 9. Sklepienie prezbiterium (fot. M. Zub)

Fig. 9. Vault in the chancel (photo: M. Zub)

To finish the description of the main body let us devote some space to the sacristy annexes. They are laid on the quadrilateral plan, and are covered with pulpit roofs lined with steel sheets. They can be accessed via rectangular doors cut out respectively in the east and west walls. Above the doors there are niches enclosed with an arch and framed in brick, and nearby towards the south, there are more niches in the walls, longer ones but similarly shaped. The east and west wall in each sacristy are topped with stone cornices, while the south walls have a protruding brick frame in which three openings were cut out on one axis. They are – from the

gzymsem znajduje się po jednym rzędzie półkoliście zamkniętych blend wypływających się ku dołowi.

Przejdźmy teraz do opisu wnętrza świątyni. Projektant różnie przesklepił części kościoła. Nad nawą główną dał kolebkę z lunetami (ryc. 7) wspartą na okrągłych kolumnach, z trzonem wielobocznym w dolnej części. Okrągłe bazy kolumn są natomiast wieloboczne w części górnej, a od trzonu oddziela je profilowany wieloboczny gzymś. Kolumny pozbawiono kapiteli, mają jedynie ich malarską imitację (ryc. 8). Nawy boczne nakryte zostały sklepieniem krzyżowym wspartym od strony nawy głównej na opisanych już kolumnach, a od ścian magistralnych na służkach. Również prezbiterium dostało sklepienie krzyżowe (ryc. 9), choć opracowany przez J. Niedźwiedzia plan zamieszczony w karcie ewidencyjnej zabytku [6] sugeruje inną konstrukcję przekrycia (ryc. 10). Na skrzyżowaniu naw założono kolebkę z lunetami wspartą na kolumnach analogicznych do tych w korpusie świątyni, a dwuprzęsłowe sklepienie krzyżowe w ramionach transeptu podtrzymują kolumny od strony nawy głównej i służki na ścianach magistralnych budowli. Nie sposób się zgodzić z tezą G. Michalskiej, że ramiona transeptu przesklepiono krzyżem żebrowym [6], gdyż jak nam podpowiada szczegółowa obserwacja sklepień tej części obiektu, w miejscach, gdzie stykają się pola sklepienne, mamy jedynie malarską imitację żeber (i gurtów), a nie żebra konstrukcyjne (podobne rozwiązanie zastosowano w kruchcie pod wieżą). Również układ przęseł w ramionach transeptu (ryc. 11) odbiega od przedstawionego na tzw. białej karcie (por. ryc. 10).

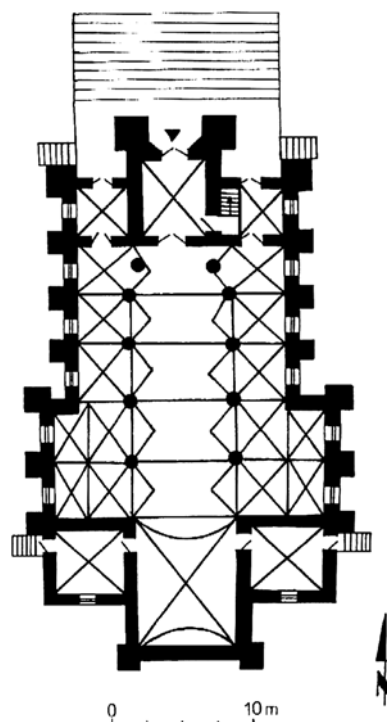
Komunikacja międzynawowa odbywa się przez półokrągłe arkady założone między okrągłymi kolumnami (wyżej je opisaliśmy), zrezygnowano natomiast z pionowego rozczłonkowania ścian. Między prezbiterium a przęsłem transeptu przebiega wyraźnie oddzielający te dwa człony budowli mur łuku tęczowego zamknięty półkolistą arkadą, a do ramion transeptu prowadzą podwójne arkady o półkolistym zamknięciu. Do aneksów zakrystyjnych przepruto prostokątne otwory drzwiowe, w których umieszczono drewniane drzwi. Po przeciwnej stronie świątyni, w północnej części jej przestrzeni nad nawą główną umieszczony został chór muzyczny ustawiony na półkolistym balkonie w kształcie wycinka koła, podparty dwiema okrągłymi kolumnami. Kolumny te w dolnej części są analogiczne do kolumn międzynawowych, różniąc się od nich w części górnej: płaskimi kapitelami oraz umieszczonymi po nimi okrągłymi gzymśami (ryc. 12).

4. WYPOSAŻENIE WNEŹRZA

Pozostaje jeszcze do omówienia dekoracja wnętrza i witraże. Zaczniemy od korpusu głównego. Między oknami wykonano polichromię w formie prostokątnych obrazów z wizerunkami polskich świętych, m.in. św. Wojciecha, św. Stanisława, św. Salomei. Na sklepieniu w nawie głównej naniesiono polichromię ze scenami biblijnymi w obramieniach o kształcie krzyża, zaś na

top – a slit, a semi-circularly enclosed one in a frame and a rectangular opening. To finish the description of the annexes it should be added that on the east and west wall, below the stone cornice, there is one row of semi-circular blind windows getting shallower towards the bottom.

Let us now describe the church interior. The designer planned various vaults for different parts of the church. Above the main nave there is a barrel vault with lunettes (fig. 7) resting on round columns with polygonal shafts visible in their lower section. The round bases of columns become polygonal in their upper sections, and are separated from the shaft by a profiled polygonal cornice. The columns do not have capitals only their painted imitation (fig. 8). The side aisles have a groin vault resting on the above described columns in the side of the main nave, and on supporting ribs on the side of the load-bearing walls. The chancel also has a groin vault (fig. 9), although the plan prepared by J. Niedźwiedz and inserted in the Monuments Record Card [6] suggests a different roof construction (fig. 10). At the nave crossing there is a barrel vault with lunettes resting on columns analogical to those in the main body of the church, and the two-span groin vault in the transept arms rests on columns on the side of the nave and on supporting ribs of the load-bearing walls of the building. One cannot accept the thesis by G. Michalska, that transept arms were vaulted with a rib cross [6] since, as the thorough observation of vaults in this part of the church suggests, in places where vault bays are joined we can only see painted imitation of groin and transverse ribs, and not construction ribs (a similar solution was applied in the

Ryc. 10. Plan obiektu wg J. Niedźwiedzia (źródło: [6])

Fig. 10. Plan of the object designed by J. Niedźwiedz (source: [6])

sklepieniach wszystkich naw nałożono malarską imitację żeber i gurtów. Bardzo podobną stylistykę zastosowano w prezbiterium. Na ścianach bocznych występują polichromowane obrazy ze scenami biblijnymi, zaś nad ołtarzem głównym polichromia z sylwetkami aniołów. Sklepienie prezbiterium zdobią polichromowane medaliony z wizerunkami świętych oraz malarska imitacja żeber. Na ściany transeptu nałożono polichromowane obrazy w obramieniach, przedstawiające wydarzenia historyczne, m.in. bitwę pod Komarowem (ryc. 13), obronę Częstochowy, śluby Jana Kazimierza, a także postacie świętych, zaś sklepienia tej części świątyni nawiązują do dekoracji naw korpusu z malarską imitacją żeber i gurtów oraz scenami biblijnymi w krzyżowych obramieniach. W 1996 roku Stanisław Książek z Żabikowa przeprowadził prace konserwatorskie polichromii. Dokonano wtedy przemalowania ścian i sklepień, pozostawiając jednak pierwotną kompozycję, dokonano retuszu „Bitwy pod Komarowem”, ale artysta wykonał też nowe obrazy: „Ostatnią Wieczerzę” i „Rozmnożenie Chleba” [4, s. 163]. Witraże figuralne zamontowane w oknach mają w większości dość późną genezę (ryc. 14). Chyba najstarszy witraż pochodzi sprzed 1938 roku i przedstawia Trójcę Przenajświętszą, w czasie wymiany okien (2010) został poddany konserwacji. Pozostałe zostały wykonane w latach 2007–2011 w Pracowni Witraży Bolesława i Zbigniewa Jaworskich we Wrocławiu i przedstawiają m.in. Świętą Rodzinę, NMP

Ryc. 12. Chór muzyczny (fot. M. Zub)
Fig. 12. Choir gallery (photo: M. Zub)

vestibule beneath the tower). Also the arrangement of spans in the transept arms (fig. 11) deviates from that presented in the so called white card (see fig. 10).

Traffic between the aisles is possible by means of semi-circular arcades between round columns (described above); but the concept of vertical division of walls was abandoned. Between the chancel and the transept span there is the rood screen enclosed with a semi-circular arcade, clearly separating those two sections of the building, and double arcades enclosed in semi-circles lead to the transept arms. Rectangular door openings in which wooden doors were fitted lead to the sacristy annexes. The choir gallery located on a semi-circular balcony in the shape of a sector, and resting on two round columns, is situated on the opposite side of the church in the northern part of its space above the main nave. In their bottom section those columns resemble the columns between aisles, but they differ in their upper section: they have flat capitals and round cornices fitted below (fig. 12).

4. INTERIOR DECORATION

The interior decoration and stained glass windows are the last too describe. Let us start with the main body of the church. Between windows there are polychrome paintings in the form of rectangles with images of Polish saints, e.g. St. Wojciech, St. Stanisław, and St. Salomea. On the vault of the main nave there is a polychrome with biblical scenes in frames in the shape of a cross, while on the vaults in all the aisles imitations of groin and transverse ribs were painted. Very similar stylistics was applied in the chancel. On the side walls there are polychrome paintings with biblical scenes, while a polychrome with silhouettes of angels is painted over the main altar. The chancel vault is decorated with polychrome medallions with images of saints and painted imitations of vault ribs. On the transept walls there are polychrome paintings in frames, depicting historical events such as the Battle of Komarow (fig. 13), the defence of Częstochowa, the vows of King Jan Kazimierz, as well as images of saints; while vaults in this part of the church allude to the decoration of the aisles in the main body with the painted imitations of groin and transverse ribs, and biblical scenes in cross-shaped frames. In 1996, Stanisław Książek from Żabikow carried out conservation work on the polychrome paintings. Walls and vaults were repainted then, though the original composition remained; alterations were made to the “Battle of Komarow”, but also the artist added new paintings: “The Last Supper” and “Feeding the Multitudes” [4, p. 163]. Figurative stained glass windows are mostly of relatively late origin (fig. 14). The oldest stained glass window probably dates back to before 1938 and depicts the Holy Trinity; it underwent conservation treatment when the windows were replaced (2010). The other were made in the years 2007–2011 in the Stained Glass Workshop of Bolesław and Zbigniew Jaworski in Wrocław, and they represent e.g. the Holy Family, Our Lady the Queen of Poland, Father Pio, St. Anthony of Padua, Jan Paweł II and Merciful Christ. The stained glass windows were

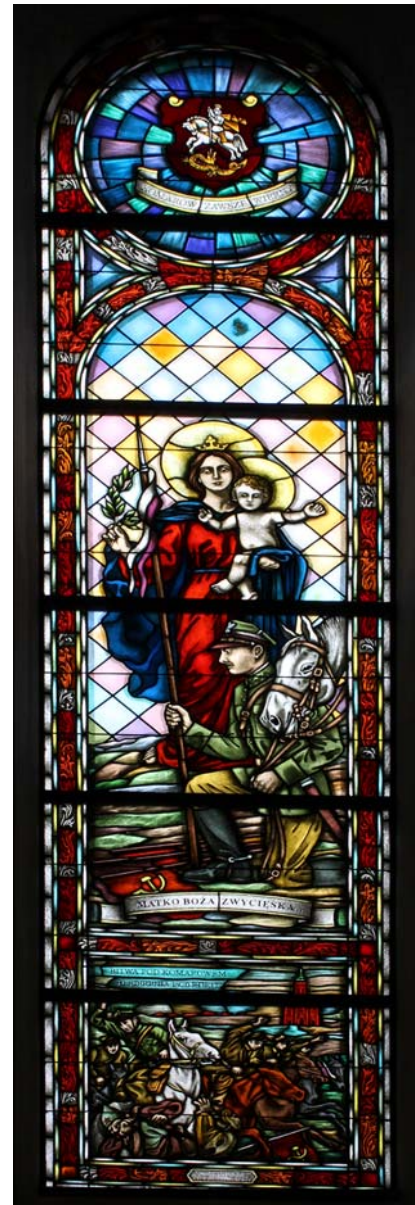
Ryc. 11. Sklepienie ramienia transeptu (fot. M. Zub)

Fig. 11. Vault in the arm of the transept (photo: M. Zub)

Ryc. 13. Polichromowany obraz w ramieniu transeptu (fot. M. Zub)

Fig. 13. Polychrome painting in the arm of the transept (photo: M. Zub)

Ryc. 14. Witraż w nawie bocznej (fot. M. Zub)

Fig. 14. Stained glass in the side aisle (photo: M. Zub)

Królową Polski, Ojca Pio, św. Antoniego Padewskiego, Jana Pawła II i Jezusa Miłosiernego. Witraże poświęcił 1 maja 2011 roku sufragan zamojsko-lubaczowski Mariusz Leszczyński [8].

5. PODSUMOWANIE

Przeprowadzona powyżej analiza potwierdziła, że kościół w Komarowie-Osada nie ma w zasadzie żadnego elementu, który pozwalałby na zinterpretowanie go jako budowli neogotyckiej. Brak tu żebra krzyżowego, od którego zaczyna się definicja gotyku, brak łuku ostrego oraz klasycznych oszkarpowań, które są przecież jednym z ważniejszych wyznaczników tego „stylu”. W omawianym przypadku przypory (nawet oszkarpowanie wieży) mają charakter lizen, a nadwieszane służki są elementem stosowanym zarówno w romanizmie, jak

consecrated on May 1, 2011, by the suffragan Bishop of Zamość-Lubaczów, Mariusz Leszczyński [8].

5. CONCLUSION

The analysis conducted above confirmed that the church in Komarow-Osada does not have practically any elements that would allow for interpreting it as a neo-Gothic building. There is no groin rib here from which the definition of Gothic begins; there are no sharp-pointed arches or classic buttresses, which are among the most important features of that “style”. In the discussed church the buttresses (even the tower buttresses) have the form of lizenes, and supporting ribs are elements applied both in the Romanesque and Gothic architecture. Groin vaults are predominant in the church (side aisles, transept arms, and vestibule) and semi-circular arches (windows, arcades

i w gotyku. W świątyni dominują sklepienia krzyżowe (nawy boczne, ramiona transeptu, kruchta) i łuki półkolisty (zamknięcia okien, arkady międzynawowe, dekoracje elewacji). Za udowodnioną możemy więc uznać postawioną na wstępie tezę, że kościół ten posiada dominujące cechy neoromańskie, uzupełnione elementami neobarokowymi (kolebka z lunetami w nawie głównej).

between aisles, decorations on the elevation). Thus, we have demonstrated that the initial assumption stating the church possesses predominant neo-Romanesque features, complemented by neo-Baroque elements (barrel with lunettes in the main nave) was correct.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Brykowski R. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, vol. 8: dawne woj. lubelskie, 17: Tomaszów Lubelski i okolice. Warszawa, 1982.
- [2] Fornal M. et al. Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce, 48: woj. zamojskie. Warszawa, 1991.
- [3] Komarów. In: B. Chlebowski (ed.) Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Vol. 15, part 2, Warszawa, 1902, 109.
- [4] Kulik R., Kulik H. Monografia rzymskokatolickiej parafii Świętej Trójcy w Komarowie 1918–2015. [Komarów, 2015], http://www.parafiakomarow.pl/historia_parafii/historia_parafii_komarow.html (access: 9.07.2018).
- [5] Łabunie. In: F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (eds.) Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Vol. 5, Warszawa, 1884, 563–564.
- [6] Michalska G. Komarów-Osada. Kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej (Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa), Zamość, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Zamościu, 1999 (unpublished).
- [7] Parafia pw. Świętej Trójcy Komarów, <https://diecezja.zamojskolubaczowska.pl/parafie/parafia-swietej-trojcy-komarow> (access 9.07.2018).
- [8] Parafia Świętej Trójcy w Komarowie, <http://www.parafiakomarow.pl/> (access 9.07.2018).
- [9] Skotak K. Komarów. Kościół pw. Św. Trójcy. Inwentaryzacja stanu istniejącego schodów zewnętrznych przy kościele wraz z oceną ich stanu technicznego. Zamość, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Zamościu, 1998 (unpublished).
- [10] Soból A. (ed.) Gmina Komarów-Osada, Stalowa Wola [b.r.].

Streszczenie

Artykuł przedstawia charakterystykę architektoniczną oraz stylistyczną kościoła w Komarowie-Osadzie koło Zamościa. Zbudowana w latach 1908–1911 ceglana świątynia jest trójnawową pseudohalą z transeptem i prosto zamkniętym prezbiterium zwróconym na południe. W fasadzie znajduje się potężna, wysunięta z lica muru wieża, flankowana przez dwa niskie aneksy. Budowla oszkarpowana jest rozszerzającymi się ku dołowi lizenami stanowiącym rodzaj przypór, nakryto ją dachami dwuspadowymi (prezbiterium jest niższe od korpusu). Główna nawa świątyni sklepiona została kolebką z lunetami, zaś nawy boczne otrzymały sklepienia krzyżowe, podobnie prezbiterium i ramiona transeptu. Komunikacja międzynawowa prowadzi przez półokrągłe arkady na kolumnach, również łuk tęczy jest półokrągły.

Kościół dotychczas określany był w literaturze jako neogotycki, jednak przeprowadzona w artykule analiza pozwoliła udowodnić, że świątynia ma dominujące cechy neoromańskie, uzupełnione elementami neobarokowymi, nie ma natomiast żadnego elementu pozwalającego zaliczyć ją do budowli neogotyckich.

Abstract

The article presents the architectonic and stylistic characteristics of the church in Komarow-Osada near Zamość. The brick church built in the years 1908–1911 is a three-nave pseudo-hall with a transept and the south-facing chancel enclosed in a straight line. In the facade there is a massive tower protruding from the wall face, and flanked by two low annexes. The building is buttressed with lizenes widening towards the bottom, and covered with gable roofs (the chancel is lower than the main body). The main nave of the church has a barrel vault with lunettes, while the side aisles have groin vaults, like the chancel and the arms of the transept. The nave and side aisles can be accessed through semi-circular arcades on columns, and the chancel arch is also semi-circular.

In literature the church used to be described as neo-Gothic, however, the analysis carried out in the article allowed for proving that the church shows predominant neo-Romanesque features, complemented by neo-Baroque elements, but it does not possess any elements allowing for listing it among neo-Gothic buildings.